

Tartu Ülikool
Usuteaduskond

Martin Kala

Muutused Eesti talurahva kirikuelus Rootsi võimu perioodil 1561-1710

Bakalaureusetöö

Juhendaja prof. Riho Altnurme

Tartu 2017

Sisukord

Sissejuhatus	4
1.Rootsi kirikupoliitika Läänemereprovintides	5
1.1 Taust.....	5
1.2 Rootslaste tulek Eestimaa aladele.....	6
1.3 Olulisemad kirikujuhid ja visiteerijad Eestimaa aladel.....	7
1.4 Liivimaa Rootsi riigiga liitmine.....	10
1.5 Liivimaa kirikupoliitika.....	11
1.6 Saaremaa Rootsi riigi koosseisus.....	12
1.7 Saaremaa kirikukorraldus.....	13
1.8 Rootsi 1686 kirikuseadus ja selle mõju Eesti aladel.....	14
1.9 Talurahva suhtumine kirikusse 16-17. sajandil.....	16
2. Talurahvaharidus ja eestikeelne kirjasõna	18
2.1 Sissejuhatuseks.....	18
2.2 Talurahvahariduse juured Liivimaal.....	19
2.3 Talurahvaõpetuse alged Eestimaal.....	19
2.4 Haridusolude muutumine Rootsi 1680. aastate reformide valguses...20	
2.5 Eestikeelse kirjasõna traditsiooni alged.....	22
Kokkuvõte	25
Kasutatud kirjandus	26

Sissejuhatus

Käesoleva töö teemaks on “Muutused Eesti talurahva kirikuelus Rootsi võimu perioodil 1561-1710”. Töö paigutub kirikuloo ja ühiskonnaajaloo valdkonda, kuid puudutab põgusalt ka eestikeelse kirjasõna ja hariduse ajalugu. Olen valinud sellise teema, mis on tihedalt seotud ajaloo, lähtudes oma isiklikust huvist kohaliku ajaloo, eriti töös määratletud perioodi Eesti ajaloo vastu. Eesmärgiks olen endale seadnud anda ülevaade nimetatud perioodil ellu viidud muudatustest ja korraldustest Eesti kirikuorganisatsioonis, mis olid olulised edaspidi siin protestantliku kiriku ning traditsioonide kinnistumisel.

Uurimistöös olen kasutanud ajaloolist uurimismeetodit. Publitseeritud sekundaarallikatest olen kriitilise analüüsi ja võrdluse läbi püüdnud leida vastuseid töö käigus tekkinud küsimustele.

Töö koosneb kahest suuremast teineteisest eraldiseisvast peatükist. Esimeses peatükis kirjeldan Rootsi kirikupoliitikat ja selle toimimist Eesti- Liivi-, ja Saaremaal. Peatutakse ka põgusalt olulisemate isikute lühibiograafiatel, et töö nimede kordumise tõttu loetavamaks teha. Esimene peatükk koosneb üheksast alapeatükist, millest esimene on lühike sissejuhatav osa. Teine peatükk keskendub talurahvahariduse ja eestikeelse kirjasõna loole, mis töös piiritletud perioodil alguse sai. Teine peatükk on jaotatud viieks alapeatükiks. Töö lõpetab kokkuvõtte ning kasutatud kirjanduse nimistu.

1. Rootsi kirikupoliitika Läänemereprovintides

1.1 Taust

Rootsi oli antud töös piiritletud perioodil protestantlik riik ning sama laiendati ka Rootsi riigi provintsiaalaladele. See tähendas ka vallutatud ja üle võetud aladel katoliku kiriku hoonete ülevõtmist. Tallinna katoliiklik piiskopkond likvideeriti näiteks juba esimesel aastal, mil Rootsi riik Eestimaal kanda kinnitas, 1561 aastal (Sild, 1995, 81). Katoliku kirikud ja kloostrid võeti järk-järgult koos maavaldustega üle, kuid olid Liivi sõjas, kui esmajärgulised rüüsteobjektid, sõjategevuse tagajärjel kõvasti kannatada saanud. Siiski tasub märkida, et Rootsi riigis ainuvalitsevaks usuks sai luterlus alles 1593. aastal, pärast mida tegi järgneval aastal, 1594, Rootsi tollane kuningas Sigismund Eestimaa aadli varasematele privileegidele klausli, millega määras järgitavaks Augsburgi usutunnistuse luterluse (Andresen, 2009, 60).

Rootsi kuningas määras kohe samal aastal linna enda valdusesse saades, 1561. aastal, Tallinna linna superintendendi ametikoha, kelle ülesanne oli kogu ala kirikuelu korraldamine, maakirikute visiteerimine ning sobilike kirikuõpetajate ametisemääramine ning ametist kõrvaldamine. Alates 1565. aastast määrati ka Eestimaal piiskopi ametikohta. (Sild, 1995, 81). Rootsi põlisalade luterliku kirikukorralduse eripära seisis selles, et seal olid pärast reformatsiooni säilinud reformatsiooniaelsed piiskopkonnad ning piiskoppide ametikohad ei olnud mõjuvõimu kaotanud, omades ka sõnaõigust riigi valitsemisel kaasa rääkimisel. Eestimaa provintsi aladel aga piiskopidel poliitikas kaasarääkimise võimalust ei olnud (Andresen, 2009, 61-62).

Rootsi Eestimaa provintiaaladel, mis olid formaalselt vabatahtlikult 1561. aastal Rootsi võimu alla läinud, olid seisused säilitanud oma ulatuslikud privileegid. Seejuures säilitas kohalik aadel ka õiguse nimetada ametisse vaimulikke, mida ka segaduste aegadel 1570'ndatel aastatel, innukalt kasutati. Seetõttu oli Rootsi Eestimaa valduste kirikuelu kaootiline ning erinev Rootsi põlisvalduste piiskopkondade ülesehitusest, mis olid palju sõltumatumad ning toetusid eelkõige pädevale piiskopile ja toomkapiitlile (Tarkiainen, 2014, 74). Liivimaa alad aga olid 1625. aastaks nn jõuga võetud territoorium ning Rootsi võim tegi seetõttu Eestimaal ja Liivimaal seda arvesse võttes selgelt vahet. Kui Eestimaa aladel olid aadli privileegid truudusvande andmise tõttu säilitatud, siis Liivimaal see nii polnud, mistõttu kohaliku aadli poolt tekitatud omaalgatuslikke korraldusi kirikusüsteemi ehitamisel ei olnud. Liivimaa superintendendid määras ainult kuningas ise, mistõttu oli kiriku ülesehitamine nende mõjuvõimu tõttu seal kergem kui Eestimaal. (Sild, 1995, 88)

1.2 Rootslaste tulek Eestimaa aladele

Vene-Liivi sõja kesine käekäik ordu kahjuks oli neid sundinud otsima välisabi kust vähegi võimalik. Rootsi kuningas Gustav Vasa (Eriksson) oli seni jälginud Liivimaal toimuvat sõda ükskõikselt, kõrvaltvaatajana, eesmärgiga mitte sattuda sõjalisse konfliktis Moskva. Liivimaale abi osutamisest ei olnud Rootsi kuningas ka personaalselt huvitatud, seda peamiselt seetõttu, et ordumeister oli vaid mõni aasta varem, 1554-1557 väldanud Rootsi-Vene sõjas, mis lõppes Rootsi kahjuks, tema abipalved tagasi lükanud. Kuningast ekspansioonivõime mõtlemisega Johan, Gustav Erikssoni noorem poeg ning Soome hertsog, saatis siiski 1558. aasta jaanuari alguses ordumeister Fürstenbergi juurde oma saadiku. Juba sama aasta maikuu kirjutab Johan isale võimalusest haarata endale ordu laenuraha tagatiseks tugipunktid Kuressaare, Maasilinna ning Haapsalu linnuste näol (Tarkiainen, 2014, 35). Kuningas Gustav oli jätkuvalt orduriigile antava igasuguse abi ja sõpruse suhtes skeptiline, kartes, et igat Liivimaale pakutud teenet, eriti küsitud 200 000 taalri suurust laenuraha pakkumist, võib Ivan IV tõlgendada kui agressiooni Moskva vastu. Gustavi Erikssoni passiivset poliitikat ning

minnalaskvat suhtumist Liivimaasse näitab ka asjaolu, et ta eelpool nimetatud laenu pandiks saadavaid linnuseid mitte tugipunktideks, vaid kulukateks ja ohtlikeks võimalikeks konfliktikolleteks pidas (Laidre, 2015, 218).

Muutust Rootsi senises kõrvaltvaatavas poliitikas Vene-Liivi sõjas võib täheldada 1560. aastal. Kuna ka Rootsi põlisvaenlane Taani oli hakanud senisel Liivimaal kanda kinnitama ning ohustas Tallinnat, tõstatati Liivimaa küsimus kuningas Gustavi poolt juba ka Stockholmi riigipäeval. Saades seal toetava hoiaku aktiivsemalt Tallinna suunal tegutseda, muutus Gustavi senine suhtumine Liivimaa küsimuses (Laidre, 2015, 229). Paraku oli 1560. aasta aga kuningas Gustav Erikssoni jaoks viimane eluaasta. Troonile tõusis tema vanem poeg Erik, valitsejanimega Erik XIV. 1561. aasta kevadel saatis Erik oma saatkonna Tallinnasse, kusjuures saatkonnaga oli demonstratiivselt kaasas suurel hulgal sõdureid ja laevu, et läbirääkimisi orduga linna allutamiseks rootslastele mõjutada (Tarkiainen, 2014, 42). Tulemuseks oli 4. juunil Harju, Viru ja Järva rüütelkondade ustavusvande andmine Erikule, seda järgis ka Tallinna linn 6. juunil, kusjuures privileegid ja vabadused säilisid senises ulatuses (Laidre, 2015, 238). Niisiis võime aastat 1561 lugeda Rootsi aja alguseks Eesti aladel, kuid lisaks ka kogu Rootsi suurriigi tekke algusdaatumiks.

1.3 Olulisemad kirikujuhid ja visiteerijad Eestimaa aladel

1584. aastal kuningas Johan III poolt Eestimaa piiskopiks määratud, kuid vaid lühikest aega, kaks aastat, oma ametikohta pidada jõudnud Kristian Michealis Agricola pidi kiriku segast ning viletsat olukorda parandama. Ta sai kuningalt ülesande teostada kiriku reform ning igal aastal teostada visitatsioon üle kogu maa, veendumaks vaimulike ametitegevuse ja eluviiside kõlblikkuses (Sild, 1995, 81-82). Agricola oli Rootsist ja Soomest, kus tema amet oli Turu toomkooli rektor, kaasa toonud ka sealt vaimulikke, mis pidi siinset vaimulikepuudust leevendama. Agricola oli küll ametis vaid kaks aastat, kuid on oluline figuur märkimaks rootslaste initsiatiivil kohaliku talurahva harimise püüdlust. Ta kirjutas aadlile tervituskirja, milles kutsus üles aadlikke taastama purustatud kirikuid ning

täitma neis vajaminevad vaimulike ametikohad, kusjuures eelnevalt tema enda nõusolekut oodates. Selleks, et talurahvas korralikult kirikus käiks, tuli nad laupäeviti tööst varem vabastada. Lisaks tegi ta ettekirjutuse kaasta talupoegi rohkem kirikuellu ning tublimaid talulapsi saata Tallinnasse või Haapsallu linnakooli (Sild, 1995, 82). Tema lühikeseks jäänud elu tõttu aga jäid tema välja pakutud korraldused soiku ning vajusid peagi päevakorrast.

Agricola järglaseks piiskopi ametil sai tema endine abiline David Dubberch. Oma ametiajal, 1586-1603, visiteeris ta 53 Põhja-Eesti kogudust (Tarkiainen, 2013, 75). Ta eesmärgiks oma ametiajal oli ülesehitustöö, seda nii hävinud kirikute taastamise näol, kui ka aadlike omavoli lõpetamine kogudustes õpetajate ametisemääramisel. Talurahvale soovis ta kirikutesse eesti keelt valdavaid õpetajaid ning linnades eestikeelseid koolmeistreid. Dubberch pööras tähelepanu ka talurahva kombestiku ümberkasvatamisele, keelates muinasusust jäänud jätkuvalt esinevad ohverdused ning kalmetesse ja metsadesse matmised. Püüdmaks parandada rahva kombeid ning harjumusi, püüdis ta edendada kristliku eluviisi tundmist ning jälgida selle järgimist. Jumalateenistuselt puudumise muutis ta karitatavaks trahviga, kohalolekut kontrolliti nimekirjadega. Dubberch suri ilmselt maad tabanud katku ja ikalduse tõttu 1603. aastal (Sild, 1995, 82-83).

Johannes Rudbeckius, endine Västeråsi piiskop, sai 1627. aastal kuningas Gustav II Adolfilt instruksiooni visiteerida Eesti- ja Liivimaa ning luua ülevaade kirikute, vaimulike ja koolide tasemest ja seisukorrast. Rudbeckius oli Wittenbergi ülikoolis hariduse omandanud, reformimeelsest perekonnast pärit, usuharidust ja pedagoogikat hindav piiskop. Västeråsi piiskopkonda märkimisväärselt hästi ning uuemeelselt juhtinud, oli ta valmis tulema ka Läänemereprovintssidesse vaimuelu korrastama. Kokku viibis ta 1627. aastal Eestimaa aladel pisut alla poole aasta, mistõttu ta Eestimaa alade visiteerimisest kaugemale ei jõudud (Sild, 1995, 84). Visitatsiooni järel olid Rudbeckiuse järeldused tumedates toonides ning kohaliku aadli huvidega vastuolus. Rudbeckius süüdistas just aadlit selles, et Eestimaal pole kirik ühtne ning talurahvas on usu suhtes leige ning liigsete kohustuste tõttu ajalises raskuses kirikuelus adekvaatselt kaasa lööma. Eesti talurahva kohta arvas ta, et nad pole

millegi poolest teistest rahvastest kehvemad, rahva madala kultuuritaseme tingis tema arvates just aadli poolt liigne rahva ekspluateerimine (Lotman, 2006, 313-314). Niisiis, olgugi, et oma eluajal Eestimaa talurahva suhtes toetav ja nende olukorda mõistev, oli ta oma mõtteavalduste tõttu valitseva klassi seas ebapopulaarne ning aadlikud keeldusid temaga nende õigusi piiravaid küsimusi isegi arutamast (Lotman, 2006, 315).

Piiskop Joachim Jhering, ametis 1638-1657, esitas kohe ametisse astudes võimudele oma ettepanekud Eestimaa kirikuorganisatsiooni korraldamise kohta. Tema ametiajal hakkas regulaarselt tööle konsistoorium, mis koosnes vaimulikest ning oli mõeldud piiskopi kirikuvalitsemisel nõustamiseks. Samas lõi ta ka pastorite ühendamiseks sinodid ja konvendid. Ta korraldas ise aktiivselt kihelkondadesse visitatsioone ning nõudis seda ka pastoritelt. Jhering töötas välja Eestimaa luterliku kirikuseaduse projekti, kuid Rootsi riigivalitsus ei lasknud sellel tekkida, pidades õigemaks kogu Rootsi riigis ühtset kirikuseadust. See aga pidi paraku ootama 1686. aastani (Andresen, 2009, 63). Jheringi teene Eestimaa kirikukorralduse ees on seega kirikuvalitsemise süsteemi loomise läbi kogu Eestimaa territoriaalkiriku teke.

Eestimaa luterliku kirikuorganisatsiooni ülesehitus oli 16-17. sajandil raskendatud pidevate sõdade ja sellega kaasneva tõttu, edenedes vaevaliselt ja väldates aastakümneid. Eestimaa alade üleminekul Rootsile võimude poolt aadlile jäetud privileegid aadlile ei tulnud kirikukorralduse ülesehitamisele kasuks. 1594. aasta on oluline, kuna märgib kehtivaks Augsburgi usutunnistusel põhineva luterluse kogu Eestimaal. Siiski kulus veel aastakümneid territoriaalkiriku tekkimiseks ja süsteemselt toimima hakkamiseks. Seda aega võib määrata alles 17. sajandi neljakümneendatesse aastatesse, seoses Joachim Jheringi tegevusega.

1.4 Liivimaa Rootsi riigiga liitmine

Kui Eestimaa alad ühendati Rootsi riigiga juba 1560' date algupoolel, siis Liivimaa kätte jõudis järg alles mitme inimpõlve järel. Liivimaa vallutati Poola-Rootsi sõjas suuremas osas Rootsi poolt juba 1621-1625 aastate jooksul, kuid formaalselt on see Rootsi aladega liidetud 1629. aastal Altmarki rahulepingu järgselt. Esialgu, 1621, sai Liivimaa keskuseks Riia, kuid hiljem sel perioodil Tartu, mis oli Poola territooriumist kaugemal ning seetõttu peeti seda linna ohutumaks (Tarkiainen, 2013, 92). Vallutatud alad olid eelnevalt Poola võimu all olnud osaliselt kuni 70 aastat, mistõttu oli katoliku kombestiku juurdumine, eriti maapiirkondades, olnud tugev. Lisaks sellele veel Poola võimu ajal toimunud vastureformatsioon ning koos sellega jesuiitide liikumine, mis jättis talurahvale pikaks ajaks usuteadmistesse jälje (Sild, 1997, 1100). Näiteks konstateeritakse, et peaaegu kogu Tartu kreis ning Põlva on nii sügavalt katoliiklusesse kiindunud, et neid tundus võimatu sellest eemal hoida. Eraldi tuuakse välja ka Rāpinat, 1627. aasta revisjonis, kus talupoegadel olevat igäihel oma väike kabel, kus pühakut austab (Kõpp, 1959, 56). Poola võim oli sedavõrd juurduda jõudnud, et küllap talurahvas poolakaid juba oma peremeesteks pidada oli jõudnud hakata ning uue Rootsi võimu suhtes skeptilised olid. Näiteks Tartu vallutamise järel 1625. aastal tekitasid ümbruskonna talupojad rootslastele peavalu sellega, et olid valmis Rootsi maksude eest kogu oma varaga Venemaale põgenema. Umbusk oli ka vastastikune, kuna rootslased võtsid ümbruskonna talurahvast kui katoliiklastest potentsiaalset ohuallikat (Laidre, 2008, 282).

Rootsi riik võttis Poolalt üle aga sõjategevusest laastatud ning kohati suisa inimtühja Liivimaa. Peamiselt suuremate sõjateede ümbrusesse jäänud külad, kirikud ja talud olid hävinud ning rahvast tühjaks jäänud. Juba esimestel rahuaastatel aga rahvastik taastus sõja jooksul kannatanud aladel hüppeliselt, seda nii kodupaika naasnute kohalike kui ka suurel hulgal sisserännanute arvelt (Tarkiainen, 2014, 99).

1.5 Liivimaa kirikupoliitika

Niisiis Poola võimu ja selle katoliseerimispüüdluste tõttu algas Liivimaal Rootsi võimu alguses protestantluse ülesehitus sisuliselt rohujuure tasandilt. Rootslased lootsid aga, et Liivimaal läheb protestantismi juurutamine üsna hõlpsalt, kuna Eestimaa aladelt oli eelnev kogemus juba olemas (Sild, 1997, 1112). Kiriku tasemel oli Liivimaal, nagu varem mainitud, kuninga ja kohaliku võimu esindajatel Eestimaa aladega võrreldes suurem otsustusõigus, mis läbi loodetigi kirikukorraldust efektiivsemalt alatatada. Sarnaselt Eestimaaga viidi sisse superintendendi ametikoht ning teostati süsteemseid kirikuvisiitatsioone.

Esimeseks Liivimaa kirikuelu teerajajaks, superintendendi ametisse, määras toonane kuningas Gustav II Adolf 1622. aastal Riia pastori Herman Samsoni, kelle ülesanne oli lisaks kiriku juhatamisele ka kohalike koolide, trükikodade ja hospidale järelvalve (Sild, 1997, 1112.). Ta oli ametis pikka aega, aastani 1643. Tema ametisseastumise ajal oli kirikuorganisatsioon raskes seisus, olles õpetajate arvult tugevas puudujäägis ning kasutuskõlblike kirikuhoonete puuduse all kannatav. Kirikuõpetajate arvukust suutis ta küll 1630. aasta revisjoniks tõsta piisavale tasemele, kuid varemeis kirikute olukord oli tema ametiaja lõpuni problem – sisuliselt kõikide Liivimaa Eesti alade olulisemate keskuste kirikud olid kehvas seisus või kasutuskõlbmatud (Kõpp, 1959, 79-83).

Liivimaa jaoks märkimistväärne mees on Johan Skytte, kes oli Liivimaa kindralkuberner kuninga määrusega alates 1629. aastast. Ta oli kuningakojas tuntud tegelane ning Läänemereprovintsidest maavaldusi omavana mõneti tuttav siinsete oludega. Ta oli diplomaat ning endine Uppsala ülikooli kantsler (Tarkiainen, 2013, 111). Tema teene on ka Tartusse Liivimaa Ülemkonsistoriumi loomine, mis pidi hakkama korraldama Liivimaa kiriku ja koolijuhtimist (Andresen, 1997, 116).

Rootsi-Vene sõja järgselt asus superintendendina ametisse Johannes Gezelius (1660-1664). Kuna Tartu oli sõja tagajärjel taaskord varemetes, asus ta ametisse Riiga. Ta oli oma ametis hoolas ning visiteeris isiklikult pea kõiki Liivimaa kogudusi (Sild, 1997, 1113). Liivimaa superintendendi ametitool asus

taas Tartusse ühes Gezeliuse mantlipärija Georg Preussiuse (ametis 1664-1675) ametisseastumisega. Huvitav on märkida, et kuna võimud polnud Preussiuse tegevusega rahul, siis selmet teda ametist vabastada, määrati temaga paralleelselt ametisse ka teine superintendent – Johan Fischer, kelle hallata jäi Riia ja Võnnu kreis. Fischer oli aktiivne juht, jõudes koguni ka kogu Liivimaa kiriku reformikava kuningas Karl XI'le välja pakkuda. Kuna Karl XI oli reformide vajalikkuse suhtes teadlik, suutis Fischer saavutada kirikute üldkomisjoni, mis pidi kirikute üldist olukorda inspekteerima ja vastavalt vajadusele meetmeid rakendama, loomine. Tema kaastöölise Preussiuse surma järel 1675. aastal sai Fischer oma hallata kogu Liivimaa kiriku. Kuni Põhjasõja puhkemiseni teenis ta kuninga poolt määratud uuel ametikohal – Liivimaa kindralsuperintendina (Sild, 1997, 1113).

Liivimaa kirikuolu korraldamine oli Rootsi võimudele keerulisem võrreldes Eestimaaga. 1629. aastaks Liivimaa enda valdusesse saanud, oli sisuliselt kogu kirikuorganisatsioon vaja taastada ja üles ehitada. Siiski suudeti seda aastakümnetega saavutada üllatavalt efektiivselt. Oluline roll talurahva luteri kommetega lõimimisel olid ka 17. sajandi teisest poolest alates Liivimaal kirikujuhtide poolt eestikeelse õpetuse ja rahvahariduse püüdlustel.

1.6 Saaremaa Rootsi riigi koosseisus

Saaremaal olid juba aastasadu enne vaadeldavat perioodi kaubandussidemed ja läbikäimine Rootsiaga, mistõttu orduriigi lagunemise järel hoidis kahtlemata Rootsi kursis end olukorraga Saaremaal. Liivi sõja ajal olid Rootsi väed ka Saaremaal mõneti tegevad olnud, kuid 1570. aastal Stettini rahulepingu järgselt loobuti pretensioonidest Saaremaa suunal Taani kasuks (Tarkiainen, 2014, 185). Ka järgnevate Läänemerepiirkonda hõlmanud sõdade jooksul jäi Saaremaa kahjustustest sisuliselt puutumata, kogedes, erinevalt mandri-Eestist, nende käigus pigem hoopis rahvastiku kasvu, tõsi, paljuski sõjapõgenike rände näol. Rootsi-Taani sõja lõpetanud Brömbsebro rahuleping, aastal 1645, tõi Saaremaa Rootsi valdustesse ning sinna ta jäi kuni Eesti aladel kestnud Rootsi aja lõpuni. Saaremaast sai vaatamata oma territooriumi väiksusele

iseseisev valitsuspiirkond Rootsi riigi koosseisus, mille juhtimist korraldas kuberner (Kõpp, 1959, 245). 1648. aastal läänistas kuninganna Kristiina kõik Saaremaa kroonumõisad koos Kuressaare linna ja linnusega riigimarssal Jakob De la Gardiele. Samal aastal nimetati kogu saar krahvkonnaks. Jakob De La Gardie surma järel sai Saaremaa krahviks tema poeg Magnus Gabriel, kes korraldas saarel hästi toimiva kaubanduse ja mõisamajanduse (Tarkiainen, 2014, 188). Saaremaa krahvkonna eluaeg jäi lühikeseks, lõppedes 1654 aastal, mil kuninganna Kristiina troonist loobus ning läks Rooma. Kuningannale seal ülalpidamiseks tulullika saamiseks võeti krahvkond Rootsi riigi osaks tagasi, allutati Hamburgis asuvale kindralkubernerile, keda vahendas kohalik kuberner (Tarkiainen, 2014, 189). Niisiis oli Saaremaast saanud omapärase alluvusega saar, olles määratud Rootsi riigi poolt kaugel Roomas viibiva kuninganna Kristiina valduseks, kes omakorda rentis seda kaupmeestele ja aadlikele. Mõningane selgus selles osas tuli alles ühes Kristiina surmaga 1689. aastal, kui Saaremaa allutati otseselt Rootsi riigile (Tarkiainen, 2014, 192).

1.7 Saaremaa kirikukorraldus

Esialgul puudus Saaremaal omaette kirikuvalitsus. See allus aastatel 1645-1650 Eestimaa piiskopile, kelleks antud perioodil oli Joachim Jhering. 1650. aastast alates määrati ka Saaremaale superintendent, kes oli kohaliku kiriku elu juhtfiguur.

Kui Jhering korraldas 1647. aastal, see on veel ajal, mil sealne kiriku elu oli tema juhtida, Saaremaale kõiki kogudusi hõlmava visitatsiooni, siis tegi ta tähelepanekuid, mis ei ole otseselt midagi uutset või üllatavat võrreldes mandril toimuvaga. Pigem on visitatsiooni tulemused isegi heades värvides, kohati ilmselt seepärast, et olulise erinevusena mandrist, on Saaremaa kirikud materiaalselt heas korras ning kahjustusteta. Niisiis on esiletõstetud probleemid pigem talurahva katekismuse mittetundmises, kõlbmatuse käitumises ja mandrilgi etteheidetud väärjumalate kultuse ja ohverduste esinemises. Jhering andis visitatsiooni käigus kohalike õpetajate jutlustamisele, õpetamisele ja pihilevõtmisele hea hinnangu,

märkides, et on rahul jutlustajate leplikkusega ning kuulajate hea kohtlemisega (Köpp, 1959, 254-257).

Uus ajajärk Saaremaa kirikuelus algas 1650. aastaga, mil kuberner Magnus De la Gardie kinnitas kiriku põhikorra. Üldiselt tugines ta selles piiskop Jheringi jäetud korraldustele. Saaremaa sai sellega konsistooriumi, kus olid esindatud asehaldur, superintendent, kaks ilmalikku liiget maakohtust ja kaks pastorit maapiirkondadest. Sellise ülesehitusega jäi Saaremaa konsistoorium kümnekonnaks aastaks, kuni tema mõjuvõim ja koosseis hakkas järk-järgult lagunema.

1.8 Rootsi 1686 kirikuseadus ja selle mõju Eesti aladel

1680'date aastate algust saab Rootsis ning meile olulisemalt selle toonastes provintsi-alades vaadelda uudset korralduslikku perioodi, mida võib kokkuvõtvalt absolutismi kehtestamisega seostada. See puudutab ka otseselt läänemereprovintside kirikuelu. Aleksander Loit on toonud Eesti aladel Rootsi võimu perioodil (1561-1710) välja kolm faasi:

Esimene, 1561-1634, kui periood, mil Rootsi võim püüdleb läänemereprovintside Rootsi-Soome emamaaga liitmise suunas, samas säilitades õigused ja kohustused võrdses mahus Rootsi põlisaladega. Võib öelda, et antud periood langes kokku pidevate kurnavate ja käest-kätte käinud territoriaalvaldustega sõjakäikudega, mis ei võimaldanud antud eesmärki täielikult täita. (Loit, 2002, 13)

Teine faas, 1634-1680, kui aadlivõimu periood. Aeg, mil riiki valitsesid alaealisena troonile saanud monarhide asemel asevalitsejad, kelle võim pikale veninud regentvalitsuse tõttu kasvas. Antud perioodi provintsi-alade valitsemise suund oli võetud kohalike aadlike erioiguste arvestamisele ning mitte liitmaks neid võrdsena põlisaladega (Loit, 2002, 13). Antud hoiak seega erineb täiesti eelneva perioodi püüdlustest ning annab aimu Rootsi võimu provintsi-valitsemise kõikuvusest ning kulgemisest vastavalt olukorrale.

Kolmas periood, mille algust võib lugeda 1680 ning lõppes meie aladel ühes Rootsi aja lõpuga, kujutab olulist muudatust Rootsi provintsi poliitikas võrreldes varasemaga. Nagu mainitud, on see absolutismi kehtestamise aeg. Jällegi iseloomustab üleminekut järsk kannapööre senises poliitikas. Antud faasis taaskord võeti suund püüdlusele Läänemereprovintse liita otseselt Rootsi aladega, ühes selles kehtiva õiguse ja õigustega (Loit, 2002, 13).

Selles alapeatükis vaatluse all olev 1686. aasta Rootsi kirikuseadus oli eelpool nimetatud perioodidest kolmandal tehtud üks kuninga absoluutse võimu kinnistamise samme.

Rootsi uus kirikuseadus kinnitati kuningas Karl XI poolt 3. septembril 1686. Esimest korda Rootsis kehtestati kogu riigi ulatuses usuühtsus ning monokonfessionaalsus – kõik riigiteenijad pidid tunnistama luteri usku, kusjuures muud usuliikumised peale ortodoksse luterluse olid keelatud ning selle vastu eksimine oli karistatav (Andresen, 1998, 67).

Seaduse reaalne elluviimine algas Andres Andreseni hinnangul Eesti- ja Liivimaal 1690' date alguspoolel, olles keeruline täpselt ajaliselt määratleda (Andresen, 1998, 69). Eelnenud absolutistliku valitsusviisi kehtestamine Karl XI poolt tähendas seda, et kogu kirikuorganisatsiooni juhiks oli saanud kuningas ise. Tema pidi määrama ametisse piiskopid ja superintendendid, praostid ja pastorid, aga ka kirikuteenijad kaplaniteni välja (Andresen, 2008, 65). Reformide tulemused olid Liivimaal aadlike vaatenurgast pisut radikaalsemad kui Eestimaal, kuna Liivimaal oli varem säilinud ulatuslikumalt rüütelkonna mõjuvõim kirikuhalduses, mis kirikuseaduse järgi kaotati. Tuleb siiski märkida, et taaskord ei jõudnud provintses muudatused planeeritud mahus vilja kandma hakata.

Ajaliselt langes 1690' date alguspool, mil kirikuseadust Läänemereprovintses kehtestama hakati, paraku lähedaselt kokku näljahädaga ja sellele peatselt järgnenud Põhjasõjaga. Näljahäda raskuspunkti Rootsi põlisaladel võib paigutada 1696 aastasse. Näljahäda oli olnud sedavõrd karm, et selle mastaabist aimu saamiseks olgu öeldud, et Rootsi Soome aladel langes selle ohvriks hinnanguliselt 33% kogu rahvast (Laidre, 2008, 458). Liivimaa täna

Eesti aladel jäi 1695. aasta sisuliselt ebasoodsate olude tõttu ilma viljakülvita, mis järgneval aastal selle tagajärjena muutus üldiseks toidupuuduseks ja korratuseks, mis sundis suurel hulgal talurahvast oma taludest lahkuma ja mujal ellujäämisvõimalusi otsima, seda kas Venemaal või mõne teise mõisa aladel (Laidre, 2008, 461-462).

Viimast arvesse võttes võib kahelda uue kirikuseaduse olulises mõjus või kohalejõudmises talurahvani, arvestades selle kehtimise lühiajalisust rahu- ja normaalingimustes. Siiski tuleb silmas pidada antud kirikuseadusega kaasnenud aadli mõjuvõimu vähenemist, koosmõjus samasse ajajärku jäänud mõisate reduktsiooniga. Mingeid muutusi talurahva pärisorjuslikus seisuses viimasega siiski otseselt ei kaasnenud. 1681. aastal oli küll Karl XI mõistnud hukka Liivimaa talupoegade orjuse ning soovis näha neid kohelduna võrdsena Rootsi emamaa talupoegadega, arvates, et seeläbi nende ustavus ja tööviljakus kasvab. Hiljem, mõisnike pahameelt leevendamaks, selgitas ta, et ei mõelnud selle all aadlilt talupoja üle sõnaõiguse võtmist, vaid loodab seeläbi vaid talurahvast paremini tutvustada kristliku õpetusega (Öpik, 1991, 555). Talurahvahariduses uus kirikuseadus rolli ka mängis, mida puudutatakse antud töö teises osas. Kuninga püüdlused talurahva orjust kaotada ja olukorda parandada ulatusid ka Eestimaale, kuid põrkusid sealgi lõpuks aadlike ja majanduslike huvide vastu. Suurimaks saavutatud muutuseks talurahva suunal Karl XI reformide ajal võib lugeda talupoegade heaks kehtestatud kaebeõiguse korda ning mõisnike omavoli, sh liigsete koormiste nõudmise, keelamine ja jälgimine nii Eesti- kui Liivimaa (Öpik, 1991, 560).

1.9 Talurahva suhtumine kirikusse 16-17. sajandil

Kõige kirjutatu valguses on huvitav mõelda, mida toonane talurahvas oma kaasajal käimasolevast arvas ning kuidas muutustega kaasas käidi. Loomulikult on pea võimatu nii suure hulga inimeste meelsust põhjanevalt takkajärgi määratleda, kuid mõned tähelepanekud ja järeldused saab siiski teha.

Talurahva usulise kasvatus üks alustala oli algatuseks nende kirikusse saamine. Paraku, vaatamata kehtestatud korrale ning ka trahvidele, esines selles

vaadeldaval perioodil puudujääke. Piiskopid ja superintendendid tegid oma ametiaja perioodil visitatsioonieeskirju, kus kirikuskäimise kord ja selle võimaldamine oli vastavalt nende nägemusele kehtestatud. Rootsi võimu alguskümenditel, piiskop Agricola ja Dubberchi ametiaegadel, oli piiskopidel ja pastoritel kirikuskäimise juurutamisega palju tegemist. Talupojad kas võtsid seda kohustust oma äranägemise järgi, näiteks saates sinna vaid lapsed, või eirasid seda soovi korral täielikult. Siiski polnud piiskopid oma visitatsioonikorraldustes põikpäised või üleliia ranged, vaid mõistsid, et talurahva seisukorda arvestades tuleb neile katekismust õpetada leebelt, kuna pelgalt nõudmisest ja kärkimisest pole kasu (Kõpp, 1959, 25). Probleeme talurahva kirikussejõudmisega esines veel pikalt, küllap oli selles ka mõneti oma roll pastoritel, kes polnud sageli pädevad või võimelised talurahvaga eesti keeles suhtlemagi. Selles osas paranes Eestimaal olukord ühes piiskop Jheringi (ametis 1638-1657) ametisseastumisega, kes korraldas muu hulgas maapiirkondade kirikuõpetajatele ametisse sobimise kontrollmiseks vestlusi.

Mõneti tähelepanuväärne on, et isegi veel 17. sajandi lõpus on nähtud probleemi eestlaste ohverdamiskommetest. See väljendus peamiselt ilmastiku või viljakuse tarvis toiduandamite jätmises, kuid ka loomade ohverdamine oli endiselt esinev. Liivimaa kindralkuberner Jacob Johann Hastfer oli 1693. aastal koguni välja saatnud määruse, mis käskis muinasusu usutalituste keelamist ning eestlaste pühapaikade ja ohverduskohtade hävitamist (Kahk, Viires, 1991, 535-536). Tundub, et muinasusu kommete järgimine talurahva seas oli seega veel Rootsi aja lõpulgi piisavalt suur probleem, et vajas kõrgeimal tasemel sekkumist. Talupoegade leiget luteri kombestiku omaksvõtmist näitavad ka mitmed visitatsiooniprotokollid. Näiteks Liivimaal 1637-1650 visitatsiooniprotokollidest säilinud seitsmeteistkümnest protokollist viies on rõhutatud, et talupojad on kirikuskäimise kohustuse vastu hooletud ning esineb mitmeid paganlike kombeid. Sama täheldati ka veel 1667. aasta Liivimaa kirikuvisitatsioonil. Teated ebajumalakummardamistest ja paganlike pühapaikade kohta kasvasid taas 1695-1697 suure näljahäda perioodil, mil talurahva olukord oli nii keeruline, et abi hakati otsima taas paganlikest rituaalidest ja ebajumalustest (Kahk, Viires, 1991, 539).

Vaatamata võimude võitlusest talupoegade kohati veel esineva kirikuleiguse ja ebajumalakummardamise vastu, ei õnnestunud neid nähtusi siiski lõplikult lahendada ning probleem kandus pärast Rootsi aja lõppu edasi ka uude riigikorda. Siiski oleks väärt teha järeldust, et talurahvas oli üleüldiselt jätkuvalt paganlike kommetega. Pigem esines veel rutiinse kirikuskäimisega üheskoos talurahvale enesestmõistetavaid, kuid visiteerijatele ja pastoratele ebausuna või paganlusena näivaid inimpõlvede jooksul juurdunud rituaale ja kiriku silmis ebajumalate poole pöördumisi.

Johan Kõpp on antud perioodil muinasusu ilmingute esinemise selgitamiseks käinud välja tähelepaneku, et meieni säilinud kirjed ja aktid selliste sündmuste kohta on tehtud sageli kuulduste ja meenutuste põhjal. Lisaks tuleks arvestada ka seda, et õpetajad, visiteerijad ja mõisnikud olid talurahva tundmises võõrad ning vähehuvitatud rahva elukombeid, traditsioone ja mõttemaailma mõistma, mistõttu tõenäoliselt sageli selliseid seiku liialdustega edasi kanti. (Kõpp, 1959, 243)

2. Talurahvaharidus ja eestikeelne kirjasõna

2.1 Sissejuhatuseks.

Ei saa rääkida Rootsi aja kirikukorralduse toimimisest ja arengust Eesti aladel ilma, et peatuks haridusel, kuna kiriku organisatsioon oli rahva harimisel ja eestikeelse kirjasõna tekkimisel võtmerollis. Kui linnakoolide areng 17. sajandi kolmekümnendatest aastatest alates oli küllaltki edukalt oli edukalt käima pandud, siis talurahva hariduseni jõudis järg märkimisväärselt alles aastakümneid hiljem. Selle süsteemselt toimivana väljakujunemise ajaks võib lugeda Karl XI valitsusaega 1660-1697, olles efektiivsem tema absolutismipöörde järgselt 1680' date alguspoolest alates.

2.2 Talurahvahariduse juured Liivimaal.

Talurahva lugema ja kirjutama õpetamise hoolt kandsid esialgu pastorite kõrval ametisse määratud köstrid. Liivimaal kehtestati köstrite igasse kirikusse ametisse määramise kord esmalt 1634. aastal ülemkonsistoriumi poolt. Köstriks võis olla ka kohalik talurahva seast, kui ta piisavalt hästi palveid ja laulmist oskas, et seda noortele õpetada. Siiski paistab, et kehtestatud nõudel ei olnud loodetud tagajärgi – veel aastaid hiljem, 1650. aastal korratakse maapäeval vajadust iga kiriku juures köstri järele, kes kindlasti ka eesti keelt räägiks (Kõpp, 1959, 137). Köstrite ülalpidamine ja ametisse panek oli ka kaudselt mõisnike kulul, mistõttu ei pruukinud viimased alati sellesse ideesse kõige paremini suhtuda. Järgnevalt võib talurahvahariduse edendamisel näha mõnekümneaastast mõõna, kuna Vene-Rootsi sõda ja katk laastasid maa ja majanduse (Andresen, 1997, 118). Uued tuuled talurahva hariduselus tulid 1660-1670'atel, mil sõja ja katku tagajärjel vabaks jäänud pastori ametikohti asusid täitma Tartus ülikoolis õppinud vaimulikud (Andresen, 1997, 188).

Püüdeid haridusolusid parandada tegi Liivimaa superintendent Gezelius (ametis 1660-1664), kes oli samuti Tartus ülikoolis teoloogiat õppinud. Ta oli uuendusliku mõtlemisega, hariduse olulisust hindav superintendent, kuid paraku tema ametiaeg Liivimaal jäi lühikeseks – ta lahkus Eestist Turu piiskopiks. (Andresen, 1998, 119). 1665. aastal tehti talle, ilmselt varasema siinse kogemuse tõttu, ülesandeks koostada Liivimaa kirikuseadus. Taas siinmail viibides tegi ta sellesse ettepanekud rahvakeelsete pastorite nõudeks, talurahva esinduse loomiseks kirikunõukogusse ja üldlause lugemisõpetuse kehtestamiseks. Paraku Liivimaal mingit eraldiseisvat kirikuseadust sisse ei viidud, vaid see läks aastaid hiljem 1686. aasta kogu Rootsi kirikuseaduse alla (Andresen, 1998, 119), mis Liivimaal jõustuma hakkas 1690'ate aastate alguses.

2.3 Talurahvaõpetuse alged Eestimaal.

Eestimaal oleks paslik süsteemse talurahvahariduse algust lugeda 1638. aastat ühes piiskop Jheringi ametisetulekuga. Oma ametis muudatuste

elluviimiseks muretses ta kuningalt endale ulatuslikud õigused kõiges, mis puudutab kirikuid, koole, ja kiriku-aadli vahekorda. Muutus asus ta energiliselt ellu viima koheselt ametisseastumise järgselt. Tema abiliseks sellel teel oli Heinrich Stahl (Kõpp, 1959, 38).

Juba oma ametiaja algusaastal täheldas ta eesti keele oskuse puudulikkust pastorite seas, seda vaatamata sellele, et kümme aastat varem oli sinodil määratud, et maapiirkondadesse keeleoskamatuid pastoreid ei lubata võtta (Kõpp, 1959, 41). Pastorite keeleoskuse ja kombekõlblikkusega tegeles ta energiliselt kogu ametiaja vältel. Alates 1645. aastast on kehtestatud tema poolt määrus, mis näeb ette, et katekismuse- ja aabitsaõpetus on üldkohustuslik ning õpetama peavad seda igas kihelkonnas köstrid, keda peetakse ülal selleks spetsiaalselt eraldatud maast (Andresen, 1997, 123). Katekismust õpetati Heinrich Stahli käsiraamatust.

Ka Eestimaa kannatas Vene-Rootsi sõjas (1656-1658) ning sellele järgnenud katkulaine tõttu karmilt. Maa jäi kohati inimtühjaks ning laostus majanduslikult, mis tõi kaasa senise korralduse rööbastelt välja mineku ning kohati ka ümbervaatamise.

2.4 Haridusolude muutumine Rootsi 1680. aastate reformide valguses.

1686. aastal mõisate reduktsiooni järel on Karl XI ilmselt andnud korralduse riigistatud mõisate abil asutada iga kiriku juurde kool. Antud korraldust pole täpselt säilinud, kuid on võimalik tuletada hilisemate tekstide ja kirjade, mille vahendajateks on Liivimaa kindralsuperintendent Fischer ja Eestimaa kindralkuberner Julius De la Gardie, abil (Põldvee, 2002, 112). Niisiis, korraldus pidi hõlmama kogu Balti provintse. Korralduses oli koolmeistrile äraelamiseks määratud veerand adramaad koos juurdekuuluvaga. Kaasaegsed pastorid olid eesmärgi küll õigustatuks ja heaks pidanud, kuid kurtsid vahendite puudumise üle ülesande teostamiseks. Vaatamata raskustele asuti siiski juba samal aastal kihelkondades vastavalt võimalustele koole asutama. Arvestades otsest kuninga käsku ning üha levivat nähtust, et koolide rajamist hakkasid üha enam toetama mõisnikud ja kõrgemad ametnikud, muutus sellest aastast koolide

rajamisega tegelemine aadlil vajalikuks maine tõstmiseks ja riigiteenimise tõestamiseks (Põldvee, 2002, 113-114).

Olulist rolli mängisid koolide rajamise sujuvalt edenemisel praostkonna praostid. Praostivisitatsioonide ajal saadi ülevaade kirikute ja koolide olukorrast ning tehti teavitustööd rahvale ja mõisnikele kooli vajalikkusest, viimastele rohkem selle ülalpidamise vajalikkusest. Lisaks said pastorid neilt edasise tegevuse organiseerimiseks korraldusi (Põldvee, 2002, 117). Niisiis erines koolirajamine praostkonniti ning sõltus paljuski praosti aktiivsusest, isikust, ja teotahtest. Praosti korraldada oli ka koolmeistrite majanduslik hakkamasaamine.

Täpsemalt paberile ning kindlama tõuke sai Liivimaal talurahvakoolide küsimus kindralkuberner Jacob Hastferi sellekohase plakati näol 1689. aastal. Selles on otseselt öeldud, et kirikute remont ning ehitus tuleb viivitamata lõpuni viia, sama kehtib ka koolimajade ehituse kohta kirikumaale. Kuna riigi poolt antud eelarve seda ei katnud, siis käskis ta küllaltki resoluutselt mõisnikel selleks vajalik materjal muretseda. Pastorid pidid tegema vajamineva kohta ülestähendused ning läkitama need ülemkonsistooriumile (Põldvee, 2002, 121).

Hastferi plakat pakkus tõukejõudu ka Eestimaal koolide küsimus otsustavalt lõpule viia. Karl XI saatis 1689. aastal Eestimaal kindralkubernerile De la Gardie kirja, kus tutvustas Liivimaal koolide asutamise senist käiku ning uuris võimalust kuberneril sama protsess läbi viia Eestimaal kubermangus (Põldvee, 2002, 134). De la Gardie andis ülesande asehalduri lahendada. Koolide rajamise asjus loodeti Eestimaal rohkem riiklikele vahenditele, kuna mõisnikud ei olnud kuigi varmad neid kulusid ning koolmeistrite palkasid kandma (Põldvee, 2002, 135-136). Kuni 1690. aastani polnud Eestimaal üheselt selge koolide rajamise rahastamise ja koolmeistrite küsimus. Sama aasta juulikuus saadi maapäeval aadli nõusolek koolimajade ehitamine korraldada võtta. Koolmeistri ametit pidi aga pidama köster ning vajadusel tema abiline (Põldvee, 2002, 137-138). Selles osas läksid aadli ja pastore arvamused loomulikult lahku, kuna rahaline kokkuhoid koolmeistrite ametissevõtmiseks tähendas köstrite töökoormuse kasvu. Antud küsimus aeglustas koolimajade ehitamise protsessi ligi kaks aastat, kuni 1692. aasta lõpus kuninga korraldusel pidid Eestimaal koolides

õpetama isikud, kes suudavad täita korraga nii koolmeistri kui kõstri ülesandeid (Pöldvee, 2002, 139).

1680. aastail alanud talurahvakoolide loomine jõudis 1690. aastatel süsteemselt toimima hakata ning seda võib pidada murrangu ajajärguks Eesti haridus- ja kirikurindel. Paraku sisuliselt niipea kui süsteem oli paika pandud ja toimima hakanud, tabas maad näljahäda ning Põhjasõda. Siiski elas Rootsi aja lõpul kehtestatud koolikorraldus need katsumused üle, olles vundamendiks ka pärast Põhjasõda tulnud uue valitsemiskorra talurahvaharidusele.

2.5 Eestikeelse kirjasõna traditsiooni alged

Eesti kirjakeele areng on algselt saanud tõe reformatsioonijärgselt juba 16. sajandi esimesest poolest, kuid on intensiivsem 17. sajandi teisest veerandist alates. Just sel ajal algas Eesti aladel haridustingimuste ja trükikodade loomise elavnemine, mis mõlemad eestikeelse kirjasõna levima hakkamist soodustasid. Eesti kirjakeel oli oma alguses vaimulik keel – selle kirjutajad ja arendajad olid peamiselt mitteesti vaimulikud. Käesolevas töös piiritletud perioodil olid eestikeelse kirjasõna tekstitüüpideks peamiselt palved, katekismused, kirikulaulud ning perikoobid, aga ka Piibli tõlkimine (Ross, 2016, 41-42). Martin Lutheri katekismus on küll tõlgitud juba vahetult pärast reformatsiooni 1535. aastal, kuid see hävitati Tallinna rae poolt, mistõttu avalikkuseni see ei jõudnud. Küllap olid eestikeelsed olulisemad palvetekstid ja kümme käsku seega mõningal määral kasutusel ka varem, kuid süsteemne eestikeelsete õpetuste trükkimine algas 17. sajandi kolmekümnendatel aastatel (Lotman, 2016, 171).

Riia trükikojas valmisid 1632. aastal esimesed lõunaeesti- ja põhjaeestikeelsed katekismused. Põhjaeesti keeles kirjutas selle esmalt valmis Heinrich Stahl, samal aastal tõlkis selle lõunaeesti keelde Joachim Rossihnius (Lotman, 2014, 164). Need olid sisult saksa-eesti paralleeltekstiga Martin Lutheri “Väikese katekismuse” ligilähedased ümbertõlked autorite omapoolsete lisadega. Katekismuseid ilmus Euroopas sel ajal pidevalt ning nende eesmärgiks oli käitumismudeli loomine ning religioosse tunnetuse mõjutamine (Lotman, 2014,

164), seega pole eestlastele mõeldud katekismus tolle aja kontekstis ootamatu. Stahli õpetuste raamat oligi ülesehituses eeskuju saanud kaasaegsetest ja varem ilmunud katekismustest (Lotman, 2014, 164-165). Stahli koostatud katekismus on rajanud aluse eestikeelsete katekismuste traditsioonidele, mida järgiti sisuliselt poolteist sajandit. Siiski tuleb arvestada, et varajased eestikeelsed katekismused asetsevad veel õppevahendina suulise ja kirjakultuuri piiril – põhiliseks õppemeetodiks oli kuulamine ja meeldejäätmine. Lugemisoskus talurahva seas oli veel selgelt alles arenemisjärgus, kuid katekismus oli rahval esimene kokkupuude eestikeelse kirjasõnaga, olles rahva jaoks aluseks edasisele enesetäiendamisele. (Lotman, 2016, 173).

Heinrich Stahli teene on ka esimese eesti keele grammatika kirjapanek. See 1637. aastal ilmunud teos oli ajendatud peamiselt praktilisest vajadusest, mitte Stahli isiklikust huvist eesti keele uurimise vastu (Lotman, 2014, 180), olles suunatud pastoritele töövahendiks. Oma olemuselt oli see õpik ladina ja saksa keele kaudu eesti keele tutvustamine ja kirjeldamine. Eesti keele õigekirjale pole antud teoses rõhku pandud, kuna pastoritele oli jutlustamiseks olulisem eestikeelsete sõnade häälduste ja rõhkude mõistmine (Lotman, 2014, 181). Olgugi, et ortograafiliselt ebatäpne ning autori poolt tuletatud, on Stahli 1637. aasta eesti keele grammatika siiski esimene püüe raamatu abil eesti keelt kirjeldada ning õpetada.

Uue Testamendi eesti keeles välja andmine oli plaanis juba 1640. aastate alguses Eestimaa piiskop Jheringil. 1641. aastal, olles varem saanud kuninganna Kristiina heakskiidu, teatas ta sinodil Piibli eesti keelde tõlkimise vajalikkusest. Määrati talurahva keelt valdavalt vaimulikud, kellest igaüks pidi endale määratud Uue Testamendi osa tõlkima (Kõpp, 1959, 62). Vaatamata esialgsele entusiasmile ja üksmeelele, ei läinud selliselt Piibli tõlkimine plaanipäraselt. Ilmselt on Uus Testament sel perioodil küll eesti keelde käsikirjadena tõlgitud, kuid trükki see ei jõudnud. Osa tehtud tööst läks kaduma 1656-1658 katku ajal (Kõpp, 1959, 62). 1682. aastal saab Liivimaa kindralsuperintendent Fischer kuningas Karl XI käest korralduse ning finantseeringu Piibel tõlkida ja trükis välja anda eesti keeles (Kõpp, 1959, 63). Tulemuseks oli 1686. aastal lõunaeesti keeles Uue Testamendi

ehk Wastse Testamendi trükkimine. Selle tiraažiks oli 500 eksemplari (Paul, 1999, 329). Keeleliselt oli see võrdlemisi korrektne ning eksimused murdevormide vastu olid harvad, kuid tekst polud siiski vaba saksa mõjutustest (Paul, 1999, 333). Põhjaeestikeelse Uue Testamendi trükkimine viibis tõlkeprobleemide ning vahepealse Põhjasõja tõttu 1715. aastani.

Kokkuvõte

Käesoleva bakalaureusetöö eesmärk oli anda süstemaatiline ülevaade Rootsi võimude poolt ajavahemikus 1561-1710 tehtud algatustest ja uuendustest, mis olid olulisteks Eesti aladel protestantliku kirikukultuuri ja selle traditsioonide lihtrahvani jõudmisel.

Selleks kirjeldasin töö esimeses osas eraldi Eesti eri regioonide käekäiku ning piirkonna jaoks olulisemaid figuure ja daatumeid. Kui töö esimene osa on pühendatud Eesti alade kirikupoliitika kujunemisloole, siis teine osa kokkuvõtvalt haridusele, mis oli Rootsi suuri riigis kiriku üks misjonitöö vahendeid.

Nagu nägime, olid protestantliku Rootsi võimu püüdlused Eestimaa ja Liivimaa provintse integreerida alguse saanud sisuliselt üheaegselt neis uue võimu kehtestamisega. Siiski vaatamata Rootsi võimu küllaltki pikale kehtimisele (eelkõige Eestimaal), võib toimivast kirikuorganisatsioonist ja talurahva haridussüsteemist rääkida kogu regioonis 1630. aastatest alates. Vahepealsed pidevad sõjad ei võimaldanud majanduslikult ja materiaalselt soovitud ulatuslikult ellu viia. Järgmine murranguline ajajärk Eesti hariduse ja kirikuloo jaoks oli 1680. aastate teisest poolest Eesti aladel rolli mängima hakanud Karl XI reformide periood, mil lühikese aja jooksul jõuti Eesti kultuuriloo jaoks palju korda saata. Rootsi aja lõpuks juurdunud haridus- ja kirikukorraldus olid aluseks Eesti kultuuri arengule ka järgnenud Vene riigi valitsemise ajal.

Kasutatud kirjandus

Andresen, Andres. (2009). “*Luterlik territoriaalkirik ja poliitiline võim: kirikukorralduse struktuurimuutused Eestimaal 1561-1766*”. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised 17 (24). Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil III. Tartu, Eesti Ajalooarhiiv. Lk 54-80.

Andresen, Andres (1998). “*1686. aasta Rootsi kirikuseadus Eesti- ja Liivimaa õiguskorralduses*”. Ajalooline Ajakiri 1998 (3). Tartu, Kleio. Lk 65-75.

Andresen, Lembit (1997) . Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu I. Tallinn, Avita.

Kahk, Juhan. Viires, Ants. (1991). Eesti Talurahva Ajalugu 1. Tallinn, Olion.

Kõpp, Johan. (1959). Kirik ja rahvas. Sugemeid Eesti rahva vaimse palge kujunemise teelt. Stockholm, Eesti Vaimulik Raamat.

Laidre, Margus. (2008). Dorpat 1558-1708 – linn väe ja vaenu vahel. Tallinn, Argo

Laidre, Margus (2015). *Domus Belli*. Põhjamaade saja-aastane sõda Liivimaa 1554-1661. Tallinn, Argo.

Loit, Aleksander. (2002). “*Läänemere provintside riigiõiguslik asend Rootsi suurriigis 1561-1710*”. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised 8 (15). Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi Suurriigis 16/17. sajandil. Lk 7-27.

Lotman, Piret. (2006). “*Heinrich Stahl ja Rootsi kirikupoliitika*”. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised 12 (19). Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi Suurriigis 16/17. sajandil II. Tartu, Eesti Ajalooarhiiv. Lk 312-336.

Lotman, Piret. (2014). *“Eestikeelsed luterlikud varauusaegsed katekismused sotsiaalse distsipliini kujundajana”*. Konfessioon ja kirjakultuur. Tallinn, Eesti Rahvusraamatukogu. Lk 168-192.

Lotman, Piret. (2016). Heinrich Stahli elu ja looming. Tallinn. Eesti Rahvusraamatukogu .

Paul, Toomas. (1999). Eesti piiblitõlke ajalugu. Tallinn, Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi Toimetised Nr 72.

Põldvee, Aivar. (2002). *“Talurahvakoolid Eesti- ja Liivimaal 17. sajandi viimasel veerandil”*. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised 8 (15). Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi Suurriigis 16/17. sajandil. Tartu, Eesti Ajalooarhiiv. Lk 81-157.

Ross, Kristiina. (2016). *“ Kirikulaulu osa eesti keele kirjalikustamisel”*. Konfessioon ja kirjakultuur. Koostanud Piret Lotman. Tallinn, Eesti Rahvusraamatukogu. Lk 41-55.

Sild, Olaf. (1995). Lühike Eesti kirikulugu. Tartu.

Sild, Olaf. (1997). *“Kiriku- ning usuelu Poola ja Rootsi ajal”*. Eesti Rahva Ajalugu. Tallinn, JK. Lk 1093-1121.

Tarkiainen Kari, Tarkainen Ülle. (2013). Meretagune maa. Rootsi aeg Eestis 1561-1710. Tallinn, Varrak.

Öpik, Elina. (1991). *“Valitsev agraarpoliitika ja talurahva klassivõitlus”*. Eesti Talurahva Ajalugu I. Tallinn, Olion. Lk 549-619.

Summary

“Influences of Swedish church reforms over the local inhabitants during the Swedish rule in Estonia 1561-1710”

The purpose of this thesis is to offer an overview of changes and arrangements made by the Swedish authorities in church and education management spheres, during the period of Swedish rule between 1561 to 1710 in Estonia, that affected the local people and rural inhabitants. Sweden, being a profoundly protestant nation at that period of time, carried its principles vigorously to its captured territories and provinces.

The thesis is structured in two main parts, both with several smaller chapters. In the first part of the thesis I have made an overview of the backgrounds and circumstances associated with the beginning of Swedish rule in today's Estonian territory, covering all three major administrative areas that Estonia was divided to at that time. The last two chapters of part one concentrate more on the question of how did the reforms carried out by Sweden manage affect and reach the local people.

The second part of the thesis covers the subject of the beginnings of rural inhabitants education and the first printings of scriptures in Estonian language during that period of time.

In conclusion it is shown in this thesis that during the relatively long period of Swedish rule, which was all but peaceful until the 1630's, Estonian church and educational areas of influence were vastly enriched.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Martin Kala,

1. Annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose “Muutused Eesti talurahva kirikuelus Rootsi võimu perioodil 1561-1710”, mille juhendaja on Riho Altnurme
 - 1.1. Reprodutseerimiseks, säilitamiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
 - 1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.
2. Olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
3. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandit ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 05.05.2017